

MURAD EFENDİ ve HERSEK İZLENİMLERİ*

Mehmet UYSAL**

ÖZET

Seyahatnameler, sosyal tarih açısından kayda değer belgelerdir. Osmanlı coğrafyasını içeriden birinin bakış açısıyla anlatan Almanca bir seyahatname, aynı zamanda Hersek'i de konu edinmektedir. Avusturya asıllı Osmanlı diplomatı, şair ve yazar Murad Efendi (Franz von Werner), 1858 yılında Hersek'i Kemal Bey'in sekreteri olarak ziyaret etmiş ve buradaki gözlem ve izlenimlerini 1877 yılında yayımladığı "Türkische Skizzen" adlı seyahatnamesinde okuyucuyla paylaşmıştır. Yazar gerek Osmanlı'nın Balkan politikası, gerekse Avrupalıların 19. yüzyıldaki bölgeye ilişkin planları ve faaliyetleri hakkında ilginç tespit ve gözlemlerde bulunmaktadır. Bu makalede; yazarın Hersek izlenimleri incelenecek ve günümüz için bazı ipuçları bulunmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Murad Efendi, Franz von Werner, Seyahatname, Hersek

MURAD EFENDİS IMPRESSION OF HERZEGOVINA

ABSTRACT

Travel books are remarkable documents with regard to social history. A travel book written in German which describes the Ottoman Country with an insider perspective, one chapter of this travel book covers the Herzegovina as a subject matter of discussion. Murad Efendi (Franz von Werner) who was Austrian origin, Ottoman diplomat, poet and writer in 1858 went on a voyage to Herzegovina as a secretary of Kemal Bey and published in 1877 a travel book titled 'Türkische Skizzen' in which he

* Bu makale, Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin başkenti Sarajevo'daki International Burch Üniversitesi'nde 9-10 Haziran 2009'da düzenlenen *International Symposium on Sustainable Development*'da sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. SDÜ Fen. Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Doğu Kampüsü 32260 Isparta. E-mail: muysal@fef.sdu.edu.tr.

shared his observation and impression with readers. The writer declared both about the Balkan policy of Ottoman Empire and the plans and the activities of European states in 19th Century regarding the region. In this paper we have tried to analyse the Herzegovina-impressions of the writer and found out many clues for the present day.

Key Words: Murad Efendi, Franz von Werner, travel books, Herzegovina

GİRİŞ

Avusturya asıllı şair, yazar ve Osmanlı diplomatı Murad Efendi (Franz von Werner)¹ Kırım Savaşı esnasında (1854-1856) Galiçya cephesinde Avusturya ordusu adına savaşırken ani bir kararla Osmanlı saflarına geçerek Devlet-i Alî'ye iltica etmiştir. 1854-1858 yıllarında Osmanlı ordusunda görev yapan Murad, 1858 yılında sadarete, 1860 yılında da Hariciye Nezareti'ne intisap etmiştir. 1858 yılında henüz diplomatik göreve atanmadan önce Kemal Bey'e sekreterlik yapmıştır. O sıralarda Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketler Osmanlı Devleti'nin sürekli başını ağrıtmaktaydı. Balkan ülkelerine gönderilen delegasyonların birisinde Kemal Bey dolayısıyla Murad Efendi de bulunmaktaydı. Yazarın Hersek izlenimleri, iki ciltlik "*Türkische Skizzen*" (Türkiye Manzaraları)² adlı seyahatnamesinin birinci cildinde *Erinnerungen aus Herzegowina* (Hersek Anıları) adlı iki alt başlıktan meydana gelen bir bölümde ele alınmaktadır. İlk alt başlık "*Klek Limanı, Mostar*"³ ikinci başlık "*Stolacz, Trebinje*"⁴ adını taşımaktadır. Bu makalede Murad Efendi'nin bu seyahatinde kaleme aldığı Hersek izlenimleri irdelenecektir. Ancak yazarın Hersek izlenimlerine geçmeden önce onu biraz daha yakından tanımanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

¹ Yazar hakkında şimdiye kadar biri Almanya'da birisi Türkiye'de olmak üzere iki doktora tezi hazırlanmıştır. Bunlardan ilki 1912 yılında Münster Üniversitesi'nde Heinrich Ziegler tarafından *Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, başlığı altında sunulmuş ve Dortmund'da 1917 yılında neşredilmiştir. İkincisi, Mehmet Uysal tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2002 yılında *Murad Efendi'nin "Türkiye Notları" Adlı Seyahatnamesindeki Doğu ve Batı Kültürlerinin Kesişme Noktaları* başlığı ile hazırlanmıştır. Ziegler'in doktora tezi yazarın tiyatro eserleri üzerine yoğunlaşırken Uysal'ın araştırması seyahatnamesini ele almaktadır.

² Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, 2 Cilt, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1877. Bu seyahatname, 2007 yılında Alev Sunata Kırım'ın tercümesi ve Mehmet Uysal'ın 'Sunuş' yazısıyla Kitapevi Yayınları arasında İstanbul'da *Türkiye Manzaraları* başlığı altında neşredilmiştir. Bu makaledeki alıntılar, orijinal eserden yapılacaktır. Bundan sonra *TS I* veya *TS II* şeklinde kısaltılacak ve sayfa numarası verilecektir.

³ Murad Efendi, *TS I*, s. 128-146.

⁴ Murad Efendi, *TS I*, s. 147-160..

1. Murad Efendi Hakkında

1.1. Ailesi, Çocukluğu ve Eğitimi

Murad Efendi'nin babası Hırvatistanlı bir toprak sahibi, annesi ise Viyanalı ünlü bir aristokrat ailesinin kızıdır. Franz von Werner, "30 Mayıs 1836 yılında doğmuş ve Franz Xaver, Karl, Georg, Arthur adını almıştır".⁵ Evliliklerinin altıncı yılında aile, Franz'ın çocukluğunun geçeceği Zagreb'e taşınır. Annesiyle, babası birbirlerini sevmelerine karşın yaratılış farkından dolayı sürekli kavga ederler. Genç kadının sınırları bozulur, Hırvatistan'a uyum da sağlayamamıştır, sık sık hastalanır ve 17 Nisan 1843'te 28 yaşındayken zatürreden ölür. Öksüz kalan çocukları babası Viyana'daki büyükannelerinin yanına götürüp bırakır. Kendisi Hırvatistan'a döner ve kısa süre sonra evlenir. Büyükanne de ölünce Franz'ı teyzesi Henriette Gottsberger büyütür.⁶ Viyana'da çok iyi bir eğitim alan Franz, aynı zamanda kültürel ve sanatsal faaliyetlere de katılma fırsatı bulur. En büyük tutkusu tiyatrodur. Bu sıralarda teyzesi ile sık sık Hofburg Tiyatrosu'ndaki temsillere gitmektedir. Orada Alman klasiklerini ve çağın ünlü sahne sanatçılarını seyretmektedir. Seyrettiklerini evde saatlerce ayna karşısında tekrarlar, müthiş bir hafızası vardır. Schiller'e hayrandır. Onun birçok eserini ezbere bilir.⁷ Eniştesi onun bu tiyatro tutkusundan endişelidir. Bundan dolayı onu okuldan almak ister. Eniştesi, hiç çocuğu olmadığı için Fransız'ı şirketine alarak halefi yapmak istemektedir. Werner bu fikre sıcak bakmaz, babası da artık onu yanına istemektedir. Teyzesi ve eniştesi onu vermek istemez. Ama her şeye rağmen Franz 1852 yılında Zagreb'e babasının yanına döner. Eğitimi yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Hırvatistan'a dönerken heyecan içinde arkadaşlarına şöyle der: "Şayet o havuç ve soğan ülkesinde ölmezsem, iki yıl içinde tekrar buradayım."⁸

Franz baba evindeki çiftlikte hoşça vakit geçirir ve ilk edebî çalışmalarına başlar. Bunları kuzeni Klothielde'ye okur ve onun desteğini alır.⁹ Bu birlikteliğin tek ortak paydası edebiyat zevkinden ziyade ilk aşkın kıvılcımlarıdır. Franz bunu 1858'de İzmir'de yazdığı bir şiiriyle ölümsüzleştirir.¹⁰ Klothielde'ye olan aşkı onu haylaz arkadaşlarından kısmen kurtarır ve kendisini edebiyat ve tarih alanında

⁵Heinrich Ziegler, *Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Yayımlanmış Doktora. Tezi, Dortmund 1917, s. 4.

⁶Ziegler, a.g.e., s. 5.

⁷Ziegler, a.g.y.

⁸C.M Sauer, "Murad Efendi. Ein Erinnerungsblatt", *Magazin für die Literatur des In- und Auslandes*, Leipzig 26 Kasım 1881, s. 699.

⁹Bkz. Ziegler, a.g.e., s. 7.

¹⁰Bkz. Murad Efendi, *Klänge aus dem Osten*, Pest 1869, s. 34, "Leise flüstern die Platanen".

yetiştirmeye devam eder. Dedesi Walentin Werner'in gençlik anılarını ve 1790'da Türklere daha sonra Bonaparte'a karşı giriştiği savaş anılarını heyecanla dinler.¹¹

1.2. Askerliğe İntisabı ve Osmanlı Devleti'ne Sığınması

Franz'ın üvey anasıyla ilişkileri hiç düzelmemiştir. Bu sorunun yanı sıra hayatının düzensizliğinden dolayı ani bir kararla Viyana'ya döner. Ama kendisine çok kırılan teyze ve eniştesinin kapıları artık ona kapalıdır. Çaresizlik içinde düşünürken yine ani bir karar verir. Özdemir Nutku, "Viyana'da Murad Efendi'nin torunları ile karşı karşıya yaptığım konuşmada yazarın askere zorla gönderildiğini öğrendim"¹² der, fakat diğer hiçbir kaynak bu görüşü teyit etmiyor. Asker olmaya karar verir, 10 Eylül 1853'te Kadet mektebine, yani Prens Karl von Bayern'in 3 numaralı Hüsar alayına astsubay olarak yazılır. Bu alay 1854 yılında Türk-Rus savaşında (Kırım Savaşı) Galiçya'daki Brezan'a nakledilir. Sıkı askerî disiplin, sağlığı üzerinde olumlu etki yapmasına karşın, bir yıl sonra doktor raporuyla ordudan ayrılır, neden çürüğe ayrıldığı hâlâ karanlıktır. Bu konuda çeşitli rivayetler var.¹³ "Murad bana daha sonra Prag'da anlattı, tamamen maceraperest bir şekilde bir çoban bir de marangoz çırağının eşliğinde, sonuncusu yol arkadaşı olarak Romanya üzerinden Varna'ya ulaşmış"¹⁴ der Sauer. *Allgemeine Deutsche Biographie*'de "erken olgunlaşmış bir delikanlının tamamen merak ve dünyayı tanımak aşkıyla yanıp tutuşması"¹⁵ bu kaçış ve Osmanlı Devleti'ne sığınmanın temel sebebi olarak belirtilir. Ziegler de bu ifadeyi aynen almıştır. Genç Franz'ı Osmanlı Devletine sığınmayı neyin zorladığı, bunu gönüllü mü yaptığı hususu kesin olmamakla birlikte bellidir. Fransızca öğretmeni Sauer yıllar sonra bir Viyana gazetesinde Murad'ın resmini görür ve onunla mektuplaşır, 1870'li yılların başında ise III. Selim'in Prag tiyatrosunda sahnelenmesi vesilesiyle görüşürler. Bu kaçışın hikâyesini Murad Efendi yıllar sonra öğretmenine anlatır.

Bu görüşmenin Bay Sauer üzerindeki intibaları ilgi çekicidir: "Türk diplomatı kendisini öncelikle bir Alman yazarı olarak hissediyordu. Bana sık sık Viyana'da ilk karşılaştığımızda söylediği sözleri hatırlattı: 'Ben Almanım, sadece Alman'."¹⁶ Osmanlı Devleti'ne sığınmasının tam tarihi bilinmemekle birlikte 1853 sonları ile 1854 başları arasında olduğu hemen bütün kaynaklarda belirtilir. Murad Efendi *Ost und West*'deki "Wohin?" (Nereye) adlı şiirinde bu olayı şöyle dile getirir:

¹¹ Ziegler, *a.g.e.*, s. 8.

¹² Özdemir Nutku, "Murad Efendi Adında Bir Osmanlı", *Meydan*, 10 Ocak 1967.

¹³ Bkz. Ziegler, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁴ Sauer, *a.g.m.*, s.700.

¹⁵ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Cilt 42, s. 45.

¹⁶ Sauer, *a.g.y.*

Entdecken möcht' ich gern das Thal, *Keşfetmek istedim vadiyi gönlümce,*
Entdecken jene Bauen *Keşfetmek ondaki mimariyi,*
Die stimmen auf den Bibelspruch: *İncil'de söylenen veciz ifadeyle:*
"Hier laßt uns Hütten bauen!" *'Burada kuralım barakamızı'.*

"Komm, Wand'rer, nach dem Morgenland! *Gel yolcu, şarka gidelim!*
Der Erdenrest ist Wüste; *Sonu çöldür bu dünyanın;*
Die Weltoase lacht dir zu *Gülümsüyor kâinat vahası sana*
Von meiner gold'nen Küste." *Altın kaplı sahilimden.¹⁷*

Bu kaçışta, iki erin izinsiz birliğini terk etmesinden dolayı kendilerine verilen idam cezasının rolü olduğu ve Franz'ın bu gençlerle beraber sınırı geçerek Türk tarafına sığındığı şeklinde bir söylenti de vardır.¹⁸

Her haltıkarda 1854 İstanbul'a gelen Franz'ın sağlığına güneyin ılıman iklimi iyi gelmiştir. Hemen teğmen rütbesiyle orduya alınır. Kızıl Kosaklar veya Türkler arasında Gâvur Alayı denilen, 1851'de din değiştirerek Müslüman olan Polonyalı şair Michael Czaikowski'nin (Mehmet Sadık Paşa) komutasında, çoğunu Polonya milliyetçisi subayların oluşturduğu birliğe katılır. Franz von Werner, bu esnada sadece bir mahlas değil, hayatının sonuna kadar kullanacağı *Murad Efendi* adını alır, dinini değiştirmez.¹⁹ Özdemir Nutku Murad'ın Müslüman olduğunu iddia etse de dayandığını kaynağın tutarsız olduğu tarafımızdan doktora tezimizde ispatlanmıştır. Birliğiyle Kırım Savaşına katılır, ama aktif bir rol oynamaz. Yalnız Hırvatistan yıllarından kalma biniciliğinden dolayı binici ustalığına getirilir. 1858 yılının başlarında ordudan ayrılır.²⁰

¹⁷ Murad Efendi, *Ost und West*, s. 240-241. (Aynı adlı şiir, şairin *Klänge aus dem Osten*, Pest 1869, adlı eserinin 73-89 sayfalarında da bulunmaktadır, fakat şair 1868'de Temaşvar'da yazdığı "Klänge....." aldığı şiir üzerinde sonra tekrar çalışarak birçok yerini değiştirmiştir.)

¹⁸ Bkz. Haldun Taner, "Murad Efendi Adında Bir Osmanlı". *Milliyet*, 14.03.1981. Bu tefrika, 12.03.- 18.03.1981 tarihleri arasında neşredilmiştir. Taner'in bu tefrikası, Ziegler'in doktora tezinin yazarın hayatını anlatan bölümünün tercümesinden başka bir şey değildir. Yazık ki Haldun Taner, Ziegler'i kaynak göstermekten kaçınmıştır. Yazarı rahmetle anarken bu hakikati ifade etmeyi bilim etiği açısından bir zorunluluk addediyorum.

¹⁹ Ziegler, *a.g.e.*, s. 9 vd.

²⁰ Ziegler, *a.g.e.*, s. 10.

1.3. Memurluk Hayatı

Kırım Savaşı'ndan sonra ordudan ayrılarak sivil hayata geçen yazar, bunu gezi notlarında şöyle anlatır: "Ordunun saflarından ayrılarak Hariciye Nezareti'ne girdim ve Kemal Bey'e sekreter olarak atandım."²¹ Balkanlar'da (Hersek) umumi komiserlik yapan Kemal Bey'le Mostar'a ve Srebreniska'ya geçer. Burada yaşadıklarını ve izlenimlerini gezi notlarında anlatır.²² Şubat 1999 yılında Bosna-Hersek Cumhuriyetinin Mostar kentinde neşredilen MOSY dergisinde, Murad Efendi'nin "Hersek İzlenimleri" adlı bölüm incelenerek, yazarın yaklaşık 140 yıl önce verdiği bilgiler irdelenir.²³

İstanbul'a döndükten sonra Sadaret Kalemî'nde ve Hariciye Vekâleti'nde çalışır. Çocukluktan beri öğrendiği Fransızca çok işine yarar. Zaten dile olağanüstü bir yatkınlığı vardır. Dört yılda Türkçeye de vakıf olmuştur, hatta Farsça öğrenmeye başlamıştır. Diplomatik stajını tercüme odasında yapar. Bütün bunların yanı sıra ilk şiirlerini yazmaya bu yıllarda başlar. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın oğluyla dostluğu Murad'a Paşa'nın özel kâtipliği yolunu açar. Murad Efendi'yi yine seyahatnameden hareketle çeşitli görevlerle Trabzon²⁴, Kıbrıs²⁵, Ünye²⁶ Hersek ve Korfu'da götürür. 1860 yılında sadareten ayrılarak Hariciye Nezareti'ne intisap eder. Büyük seyahatlere çıkar, böylece 1861'de Sicilya, Selanik, Manastır ve Bükreş'e, 1862'de ise Atina'ya gider.²⁷

Sempatik kişiliği sayesinde Türk bürokrasisinde olduğu gibi, Dersaadet'teki yabancı misyon arasında da samimi dostlar edinir. Avusturya'nın meşhur büyükelçisi Kont Anton Prokesch-Osten bunların başında gelir. *Klänge aus dem Osten* adlı eserinde ona ithaf ettiği bir şiir²⁸ vardır. İlk edebî toplantılarını kontun kançılıyasında tertiplemeye başlar.

1.4. Diplomatlık Yılları

Hariciyedeki ilk dış görevi Tiflis konsolosluğuna çıkar, fakat uzun süre Asya'da kalma korkusundan dolayı bu görevi kabul etmez. Böylece Güney Macaristan konsolosluğuna atanır. Bu atamada yakın dostu von Prokesch-Osten'in

²¹ Murad Efendi, *Türkische Skizzen I*, s.133.

²² Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 123-145.

²³ <http://www.most.ba/02122/083.htm>, Salko Saric, "Murad Efendi u Mostaru 1858. Godine Austrijski knjizevnik i diplomat Franz von Werner u sluzbi Otomanskog carstva", *Mosy*, Mostar 1999, (Erişim tarihi: 27.04. 2009).

²⁴ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 221 vd.

²⁵ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 161 vd.

²⁶ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 170 vd.

²⁷ Ziegler, *a.g.e.*, s. 11.

²⁸ Murad Efendi, *Klänge aus dem Osten*, "An D. S. Freiherrn A. Von Prokesch-Osten", s.61.

önemli derece etkisi olduğu iddia edilir.²⁹ 24 Ekim 1864'de İstanbul'dan ayrılan Murad, Ekim 1864'de konsolosluğu Banat'tan Temeşvar'a taşır.

Temeşvar, bütün aydınların Almanca konuştuğu saf bir Alman şehridir. Murad, kısa süre içerisinde edebiyat ve sanat dostu bir çevreye sahip olur, bir taraftan da sanat çalışmalarını yürütür. Mesleğinin ilk yıllarında diplomathığı hep şairliğinden sonra ikinci planda kalmıştır. Murad, Temeşvar Alman tiyatrosunun genç aktristi Henriette Ebel ile tanışarak 21 Mart 1866 yılında evlenir.³⁰ Tiyatroyu bırakan Ebel Murad Hanım, Murad'a çok iyi bir eş olmuş, bunun sonucu evleri Temeşvar sosyetesinin odak noktası haline gelmiştir. 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Macaristan ve Avrupa seyahatlerine iştirak eden Murad'ın aynı yıl büyük oğlu Gaston dünyaya gelmiş, 1869'da da ikincisi Geza. Murad daha sonra sırasıyla Venedig ve Dresden'de başkonsolos, Den Haag ve Stockholm'de büyük elçi olarak görev yapar. Bu arada 1877 yılında *Türkische Skizzen* bütün Avrupa'nın gözünün Şark meselesine çevrildiği esnada Leipzig'de yayımlanır.

1880 yılının haziran ayında Bab-ı Ali bazı dış temsilcilikleri kapatmak istiyordu. Bunların içinde Den Haag ve Stockholm'de bulunuyordu. Murad eşyalarını toplarken karar geri alındı. Ama bu kez Den Haag bakan yetkisinde olağanüstü büyükelçiliğine getirildi. Neydi bu karar değişikliğinin sebebi? "Hamisi İsveç Kralı Oscar, Devlet-i Aliye'nin temsilcilik kapatma kararından hoşnut olmamıştı. İstanbul'daki maslahatgüzarlığı elçilik seviyesine yükseltmiş ve padişah'tan kendi el yazısı ile Murad'ın görevini sürdürmesini istirham etmişti. Böylece sandıklar tekrar açıldı."³¹

8 Eylül 1881 sabahı İstanbul'dan görev yerinin değiştirileceği ve Berlin büyükelçiliğine terfi edeceği haberini aldığı anda çok sevindi, çünkü Berlin onun hem şair hem de diplomat olarak idealindeki görevdi.³² 12 Eylül 1881 sabahı hizmetçi, Murad Efendi'yi başı komedinin üstüne düşmüş vaziyette bulur, mumlar tamamen yanıp tükenmiştir. Beyin kanamasının onu okuma esnasında yakaladığı aşikârdır. Haber vermek istemiş, ama başaramamıştır. Son sözleri: "*Que Dieu me pardonne*"* oldu. 17 Eylül 1881'de adına yarasır şekilde Den Haag'daki Katolik mezarlığına defnedildi.³³

²⁹ Ziegler, *a.g.e.*, s. 11-12.

³⁰ Ziegler, *a.g.e.*, s. 12-13.

³¹ Ziegler, *a.g.e.*, s. 22.

³² Ziegler, *a.g.e.*, s. 25.

* Tanrım beni affet.

³³ Ziegler, *a.g.e.*, s. 25-26.

Murad edebiyatın çeşitli türlerinde eserler vermiş, çok yönlü bir yazardır ve zamansız ölümüne rağmen arkasında bir hayli ürün bırakmıştır. Külliyatı 18 eserden meydana gelir. Bunlar; tiyatro eserleri, şiirleri, gezi notları ve tercümeleri başlıkları altında toplanmaktadır. Mehmet Uysal'ın doktora tezi bu eserlerin tümünü kısaca da olsa değerlendirmektedir. Ayrıca yazar hakkında geniş bir kaynakça da sunmaktadır. Murad Efendi'nin "gezi notları" türünde yazdığı tek eser, bu araştırmaya da temel teşkil eden ve 1877'de yayımlanan, yazarın Osmanlı toplumu içinde ve Osmanlı ülkesinde bulunduğu esnada edindiği izlenimleri olabildiğince yansız, ama muhteşem bir üslûpla anlattığı *Türkische Skizzen* adlı iki ciltlik seyahatnamedir.

2. Murad Efendi'nin Bosna- Hersek İzlenimleri

Bosna-Hersek 1463 yılında Fatih tarafından fethedildikten sonra Osmanlı Devleti'nin en gözde eyaletlerinden biri olmuştur. Halkının büyük kısmının İslam dinini kabul etmesi yıllar boyu özel ilgi ve itina görmesini temin etmiştir. Bosnalılar ve Hersekliler kısaca Boşnaklar, Türklerin nezdinde tam bir *evlad-ı Fatihan* olarak görülmüşlerdir ve görülmeye devam edilmektedir. Murad'ın Hersek'i ziyaret ettiği yıllarda sadece Hersek değil, bütün Balkan coğrafyası çok karmaşık bir durum arz etmekteydi. Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik cereyanı bütün kavimleri etkisi altına almıştı. Balkanlardaki Müslümanlar hariç bütün tebaa Osmanlıdan ayrılmanın hesaplarını yapmaktaydı. Her milletin Avrupalı bir hamisi olmakla birlikte Slav kökenli kavimler, bilhassa Rusya tarafından hem desteklenmekte hem de Osmanlıya karşı kışkırtılmaktaydı.

2.1. Mostar

Mostar, Bosna-Hersek Cumhuriyetinin Hersek bölgesindeki Neretva kantonunun merkezi olan şehir. Neretva Nehrinin kıyısında yer alan Mostar, Bosna-Hersek Cumhuriyetinin dördüncü büyük şehridir.³⁴ Mostar, Türkler tarafından kurulmuş bir şehirdir. Son derece kültürlü ve donanımlı bir yazar ve diplomat olan Murad Efendi, Mostar kentinden bahsedeceği zaman önce kentin anlamını kelimeleri etimolojik olarak analiz ederek verir. Murad'a göre Mostar kentinin adı, *Most* "köprü" ve *star* "eski"³⁵ kelimelerinden türetilmiştir. Günümüzde Mostar kenti adını sürdürürken "Stari Most" (Eski Köprü) Boşnakçada meşhur köprüyü ifade etmek amacıyla kullanılır. Bu filolojik izahtan sonra Murad Mostar'ın demografik yapısı hakkında şunları söyler: "*Mostar'ın nüfusu çoğu Müslüman 19.000 olarak tahmin edilmekteydi. 3000 kişi Ortodoks, 500 kişi ise Roma Katolik*

³⁴ Bkz. [http://www.bilgi.com/Mostar-\(%C5%9Fehir\)](http://www.bilgi.com/Mostar-(%C5%9Fehir)), (Erişim tarihi: 10.08.2009)

³⁵ Bkz. Murad Efendi, *TS, I*, s.140.

*inancına sahipti.*³⁶ Yazar Mostar hakkında önemli bilgiler vermeyi sürdürür: “Kentte 40 camii ve iki tane Rum kilisesi vardır. Evler taştan inşa edilmiş ve çok az ahşap kullanılmıştır. Gösterişli binaların çatı olukları Şark mimarisine uygun olarak öne doğru uzanmaktadır ve pencereleri kafeslerle bezenmiştir. İklimi Dalmaçya gibi ılımandır.”³⁷

Balkanlarda 400 yıldan fazla hüküm süren Osmanlı, dolayısıyla Türk kültürü ve yaşam tarzının, özellikle Müslüman halkın gündelik hayat tarzı üzerinde etkisinin olmaması düşünülemez. Bu etki günümüzde de devam etmektedir. Boşnakça’daki yaklaşık 8.000 Türkçe kökenli kelime bunun en belirgin göstergesidir. Hersek gezisi sırasında bir konakta ağırlanan Murad Efendi, buradaki benzerlikleri şöyle ifade eder: “Evlerin bölümleri ve döşenmesi Türklerinkine oldukça benziyor. Mavi renklerin hâkim olduğu Rumeli halısının ve çirkin bir resmin kullanılması çok yaygın.”³⁸ Keza konağın genel mimari yapısı da İstanbul’dakileri andırmaktadır. Balkanlar’daki Osmanlı izleri, her türlü olumsuz gelişmeye rağmen bugün bile kısmen de olsa devam etmektedir. Son yıllarda Bosna Hersek’teki kültür vs. sanat eserlerinin restorasyonu ve bakımı için devletimizin sağladığı destek takdire şayandır.

2.2. Hersek’te Gündelik Hayata Dair Gözlemler

İstanbul’da yabancı birisinin başka kadın ve kızlarla konuşması hiç de uygun bulunmazken Murad’ın bizzat şahit olduğu Hersekli bir gencin evin kızı ile sohbeti kendilerini “gerçek Türkler” diye niteleyen Hersekliler tarafından “âşıklık” geleneği dolayısıyla doğal karşılanmaktadır.³⁹ Boşnaklar, kızlarının İstanbul’dakilerden daha iyi örtünüp eğitildiklerini iddia ederek, haftada iki gün - Pazartesi ve Cuma- kızların dışarıya çıkmaya izinli olduklarını ve bu esnada tanıştıkları gençlerle evlenmeden önce birbirlerini daha yakından tanımaları geleneğinin, kocalarıyla ilk konuşmalarını evlendikten sonra yapan Osmanlı kızlarından daha iyi olduğunu iddia etmektedirler.⁴⁰ Boşnak hanımlarının giyim tarzları “İstanbul modasına uygun olmakla birlikte, genellikle koyu renkli çarşaf giyerler; bu çarşaftan başka taktıkları siyah peçe cazibelerini kapatır.”⁴¹

Yazar, Balkanlar Olağanüstü Komiseri Kemal Bey’in sekreteri olarak katıldığı Hersek gezisinde burada bulunan Müslüman halk ile Hıristiyan tebaanın (reaya) giyim ve kuşamlarında bir fark olmadığını tespit ediyor. Bu durum Türkçe

³⁶ Ibid

³⁷ Ibid

³⁸ Murad Efendi, *TS, I*, s.141.

³⁹ Bkz. Murad Efendi, *a.g.e.*, s.144-145.

⁴⁰ Bkz. Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 145.

⁴¹ Murad Efendi, *a.g.y.*

bilmek hususunda da bir farklılık göstermemektedir: “Ülkenin Müslüman köylüsünün alışlagelen sadece Türkçe kelimelerle yoğrulmuş Slavca konuştuğu gibi, Hıristiyanlar da Türkçe bilmiyorlar.”⁴²

Hersek tarihi hakkında *Türkische Skizzen*'de şu bilgiyle karşılaşırız: “1358 yılında Osmanlı Devletine vergi vermeye başlayan Hersek, nihayet 1483 yılında Osmanlı yönetimi altına girmiş, reformun hareketlerinden beri (1839) Bosna-Hersek doğumlu bir vezir veya paşa tarafından yönetilmektedir.”⁴³ Bu coğrafyada milliyetçilik şuuru daha tam gelişmemiş, dinî duygu milliyetin önündedir. İnsanlara milliyetleri sorulunca şu cevabı verirler: “Ben Müslüman'ım”, bir diğeri, “ben Hıristiyan'ım” ve üçüncüsü “ben Katoliğim.”⁴⁴ Hersek'te yaşayan Hıristiyan tebaanın yüksek sesle telaffuz edemediği bir gerçek vardı: “Türk hâkimiyetinden kurtulmak.”⁴⁵ Bu amaçlarına ulaşabilmek için, Müslüman tebaayı da yanlarına çekmelerinin zorunlu olduğunu farkındalar. Kafalarında şu düşünce (reservatio mentalis)* saklıydı: “Şayet Türkleri sürersek, beylerle [Müslümanlar] hesaplaşacağız.”⁴⁶ İlginçtir, bu hesaplaşma 1992-1995 yılları arasında büyük oranda gerçekleşmiş ve hâlâ görülmeye çalışılmaktadır. Hem de “uygar” Batı'nın gözleri önünde.

Bosna'da Hıristiyanlara 1839 Tanzimat Fermanı ile verilen “Çan Çalabilme Hakkı” Müslümanları kışkırtır endişesiyle yaklaşık yirmi yıl sonra (1858) bile çok nadir kullanılabilmekte, Hıristiyanlar kiliseye “bir çekicin metal levhaya vurulması”⁴⁷ yoluyla çağırılmaktadırlar.

Murad Efendi'nin Trebinje kasabasını tanıtmaya vesilesiyle, Balkanlar'daki Slav kent kültürü hakkında vazgeçilmez bilgiler öğreniyoruz. Buna göre Trebinje aslında tam bir şehir sayılmaz. Çünkü Slav kentleri, “yukarı şehir veya kale dedikleri (Grad), aşağı şehir (Varos) denen etrafı çukur, göğüs siperleri ve mazgal dişleriyle çevrelenen işletme ve ticaret semti ve nihayet en dışarıda alt tabakanın oturduğu etrafında derin hendeklerin bulunduğu mahalle (Polanka) adlı bölümlerden meydana gelir. Trebinje kasabası sadece Grad'ı olan bir yerleşim

⁴² Murad Efendi, *a.g.e.*, s., 138.

⁴³ Murad Efendi, *a.g.e.*, s., 139. Ancak buradaki 1483 tarihi bir mürettip hatası olmalıdır. Çünkü Bosna-Hersek 1463 yılında fethedilmiştir. Aksi takdirde Murad Efendi tarih konusunda yanılmaktadır.

⁴⁴ Bkz., Murad Efendi, *a.g.y.*

⁴⁵ Murad Efendi, *a.g.y.*

* Gizli düşünce.

⁴⁶ Murad Efendi, *a.g.e.*, s., 140.

⁴⁷ Murad Efendi, *a.g.y.*

yeridir.”⁴⁸ Murad ayrıca Trebinje’de 3000 Müslümanın yaşadığını ve kentin kirli taş duvarlarını bulunduğunu, bunların çoğunun harp halde bulunduğunu söyler.

Mostar’dan Stolac’a geçen yazar dar bir vadide Bregewa çayının kenarında kurulmuş ve yaklaşık 3000 nüfuslu bu şirin kasaba için şunları söyler: “*Dağlık Hersek genelde resimsel görünümünden, canlı renklerden yoksun; az sayıdaki vadileri bereketli, neşeli bir doğa hayatının izlerini taşımaz, her yere kireçtaşının yeknesak kirli beyaz rengi hâkimdir; insan kendisini bakımsız bir doğa mezarlığında sanabilir. Hersek’e geldiğimizden beri ilk kez bir yerde, Stolac’ın vaha gibi vadisinde yaşamının güzel olacağını hissettim ve yaz ikametleri için burayı düşünen Mostar yöneticilerinin seçimini onayladım.*”⁴⁹

2.3. Hersek’te ve Balkanlarda Avrupalı Diplomatların Nüfuzları

Artık dağılma sürecine girmiş Osmanlı Devleti’nde yabancı ülke temsilcileri çok etkili durumdadırlar. Bilhassa büyük devletlerin nüfuzları, bürokrasinin her alanında hissedilmektedir. Hersek teftişine çıkan Osmanlı heyeti, Avrupalı konsoloslar tarafından dikkatle takip edilmektedir. Murad bu durumu şöyle açıklar: “*Osmanlı eyaletlerindeki konsoloslar, herhangi bir Avrupa ülkesindeki büyükelçilerden daha etkili rol oynamaktadırlar.*”⁵⁰ Burada 19. yüzyıl için bir sürü isim kullanıldığına dikkat çekmek isterim. Bunlardan bir tanesi de “diplomasi çağı” tabiridir. Diplomatlar hiçbir dönemde bu denli etkili olmamışlardır. Bilhassa Osmanlı Devleti ile ilgili hususlarda bütün Avrupa devletleri ve diplomatları dikkat kesilmiş en küçük bir hadisede Bab-ı Ali’ye baskı yapmak için fırsat kollamışlardır.

Murad Efendi’nin Kemal Bey’in sekreteri sıfatıyla teftiş amacı ile Hersek’te bulunduğu esnada saldırıya geçen Karadağ (Montenegro) milislerinin bu hareketi; aslında bir var olma veya savunma amacından çok, o topraklardaki idareyi ele alma mücadelesidir. Murad, bir Avrupalı olarak olayın iç yüzünü şöyle açıklıyor: “*Burada en kötü şey bu çabaların yanlış gösterilerek üstünün örtülmesi ve Avrupa kamuoyunun Hıristiyanlığın İslam’a karşı çıkması ve kültürün barbarlığa karşı savaşı olarak gösterilerek yanıtılmasıdır.*”⁵¹ Şurası unutulmamalıdır ki “*Osmanlılar İslam öğretisi doğrultusunda yönetimi altındaki kavimleri inançları ve milliyetleri hususunda serbest bırakmışlardır.*”⁵² Murad Efendi bir Osmanlı bürokrati olarak hadiseleri tarafsız bir gözle anlatmaya ve

⁴⁸ Murad Efendi, *a.g.e.*, s., 149.

⁴⁹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁵⁰ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 151.

⁵¹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 156.

⁵² Ibid.

Avrupalılara duyurmaya çalışmıştır. Ancak önyargı ve stereotiplerden arınmayı bir türlü başaramayan Batı dünyası, bu hususta Murad'ı fazla Osmanlı taraftarı addetmekten geri kalmamıştır. Wilhem Kosch, "*Onun (Murad Efendi) iki ciltlik parlak 'Türkische Skizzen' i (1877) bütün Alman edebiyatında bu türün en iyileri arasındadır*"⁵³ ifadesini kullanmaktadır. Buna rağmen bu önemli seyahatname, Avrupalı bilhassa Alman ve Avusturyalı araştırmacılar tarafından adeta görmezden gelinmektedir. Bunu sebebi, Batılıların menfaatlerine uygun düşmeyen gerçekleri söylemesinde aranmalıdır.

2.4. Seyahatnamenin Işığında Osmanlı'nın Balkan Siyaseti

Fetihlerle çok geniş bir coğrafya üzerinde hüküm süren ve eyalet sistemi ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde, yükselme döneminde her şey yolunda gitmiş, fakat bilim ve teknolojideki gelişmeler ve Fransız ihtilalinin (1789) yaydığı "milliyetçilik" dalgası bütün dünya imparatorlukları gibi Osmanlı Devletini de ilk önce Balkanlardan başlamak üzere tehdit eder duruma gelmişti.⁵⁴ Resmi heyetle Karadağ isyanlarını incelemeye giden yazar, buradaki izlenimlerinin yanı sıra, devletin genel işleyişi hakkında düşüncelerini de aktarır: "*Galip olanın dini, bu ülkeler ve milletler topluluğunu bir arada tutan görünüşteki çerçevesiydi, dinin başı olarak halife en üst önder, efendi ve bütün gücün uygulayıcısıydı. Fetheden ile fethedilen bir potada eritilip bir millet yaratılması denemesi, hiçbir zaman ve hiçbir yerde yapılmamıştır; bu zaten İslâmî dünya görüşünün de dışındaydı.*"⁵⁵

Hâkim olduğu ve yönetimi altında bulunan topluluklara karşı Osmanlılar asla etnik milliyetçilik yapmamışlardır: "*Osmanlılar için milliyetçilik düşüncesi, dinî cemaatlerde yatmaktadır. Onların vatanseverliği (Patriotismus) islâmîdir.*"⁵⁶ Taner Timur'un Bernard Lewis'ten aktardıkları Murad'ın bu görüşlerini teyit eder mahiyette: "*Osmanlı dünya görüşünde 'ırk' ve 'ulus' kavramları yoktu.*"⁵⁷

Balkanlarda Osmanlı yönetimi altında şu milletler yaşıyordu: "*Yunanlılar, Arnavutlar, Sırlar, Bulgarlar ve Romenler.*" Bunlardan "*Bosna'daki Sırlar mallarını ve imtiyazlarını koruyabilmek için galip olanın dinine geçtiler.*"⁵⁸ Murad burada yanılmaktadır. Herhalde Sırlarla etnik açıdan akraba olan Boşnaklar demek istemiştir.

⁵³ Wilhelm Kosch, "Ein österreichischer Dichter und Türkischer Diplomat in Holland", *Der Wächter*, 1940, Yıl 22, Sayı: 1, s. 51.

⁵⁴ Fransız İhtilali ve siyasi sonuçları için Bkz., Sander, Oral, *Siyasi Tarih. İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 2000, s. 158-174, Armaoğlu, Fahir H., *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara 1973, s. 1-35, Osmanlı Devleti'ne doğrudan tesiri için Bkz., a.g.e., s. 35-43.

⁵⁵ Murad Efendi, *TS. I*, s. 130.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Ankara 2000, s. 160.

⁵⁸ Murad Efendi, a.g.e., s. 130.

Osmanlı Devletinin yapısı hakkında bu bilgilerden sonra bir Osmanlı devlet adamının Alman büyük elçisine söylediği şu benzetmeyi aktaralım: "*Osmanlı Devleti [...] çok gövdeli ama tek başlı bir yılan benzer; hepsi tek olanın hareketini ve yönünü takip eder, Alman imparatorluğu ise tek gövdeli, ama çok başlı bir yılan benzer.*"⁵⁹ Almanya'daki yüzlerce prenslik, Alman Birliği kurulana kadar (1871) hep kendi içinde kapalı kalmıştır. Gerek sanayileşme gerekse sömürgecilik Almanya'da diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha sonra başlamıştır. Böylece Almanya tek millet ama birçok prenslikten, Osmanlı ise çok sayıda millettendir ama tek bir devletten meydana gelmektedir. Alman büyükelçisi harika bir mecaz kullanmıştır.

Murad Efendi, Hersek gezisi⁶⁰ sırasında buradaki coğrafya ve siyasi yapı hakkında derinlemesine gözlemler yapar. Tarihinde sık sık Avusturyalıların istilasına uğrayan bu bölge insanları, saldırıyı kolaylaştırır gerekçesiyle "*yol yapımına*" karşı çıkmaktadırlar. Ayrıca yazar burada ileride kurulacak millî devletler konusunda şu temel ilkenin esas alınması gerektiğinin altını çiziyor: "*Dalmaçya, Hersek sahillerinden başka bir şey değildir.*"⁶¹ Maalesef 1995 yılındaki Dayton Barış Anlaşması ile kurulan bugünkü Bosna-Hersek Cumhuriyeti haritası incelendiğinde bütün Hersek sahillerinin Hırvatistan'a bırakıldığı görülecektir. Hersek, Adriyatik sahilinde limanı dahi olmayan 20 km genişliğinde bir sahile sahiptir. Murad'ın yukarıdaki alıntısı tarihe düşülmüş tarafsız fakat gerçekçi bir kayıt olarak hafızalarda tutulmalıdır. Ayrıca Avusturya'nın dolayısıyla Almanya'nın Bosna-Hersek'e ilgisi ve ihtirası günümüzde de tıpkı tarihte olduğu gibi devam etmektedir.

Bu seyahat esnasında yıllardan beri Osmanlı Devletinin baş ağrısı olan Balkanlar, özellikle de Hersek'te basın yönlendirmesiyle birçok hadiseler olmakta ve Alman basınında bu olayları çok yakından takip etmektedir.⁶² Yazar, daha sonra şu tespitte bulunur: "*Türk eyaletleri, her türlü manipülasyon için son derece uygun topraklardır. Batıda çok küçük puntolarla yazılabilecek bir haber, buralarda manşetlere taşınabilmektedir.*"⁶³ Batı'nın Türklerle ilgili abartılı ve yanlı haber yapma geleneği de maalesef olanca hızıyla devam etmektedir. Bütün bunların

⁵⁹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁶⁰ Hersek izlenimlerinin son yıllardaki bir değerlendirmesi için Bkz., <http://www.most.ba/02122/083.htm>, Salko Saric, "Murad Efendi u Mostaru 1858. Godine Austrijski knjizevnik i diplomat Franz von Werner u sluzbi Otomanskog carstva", *Mosy*, Mostar 1999, (Erişim tarihi: 27.04.2009)

⁶¹ Murad Efendi, *TS. I*, s. 136.

⁶² Bkz. Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 151.

⁶³ *Ibid.*

altında yatan asıl sebep, Türkleri önce Avrupa'dan daha sonra da Anadolu'dan atarak Asya steplerine geri göndermektedir. Bunun en bariz örneklerinden birisi olarak *Türkische Skizzen*'in yayımlanması dolayısıyla Leipziger Zeitung'da 3 Aralık 1876'da çıkan geniş tanıtım yazısı (Rezension) gösterilebilir. Âdetâ cimbızla çeker gibi yazarın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerine yazdığı olumsuz pasajların alıntılıandığı bu yazıda, Osmanlı ile Avrupa arasında kapanması mümkün olmayan zihniyet farklarının varlığı vurgulanmıştır. Bu tanıtım yazısı gerçekten insanın tüylerini ürperten şu cümleyle sona ermektedir: "*Türk Avrupalı değildir, Asya'ya geri dönmelidir ve hattâ ne kadar erken dönerse o kadar iyi olur, elimizdeki kitap ile bu düşüncemiz yeniden kuvvetlendi.*"⁶⁴ Türklerin bin yıllık Küçükasya hâkimiyetini henüz içine sindiremeyen *pseudo-müttefiklerimiz* olduğunu unutmayalım.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak Hersek'i Osmanlı delegasyonu ile ziyaret eden Murad Efendi, bu gün de geçerli birçok tespitte bulunmuştur. Hersekliler, kendilerini "gerçek Türkler" olarak nitelendirmekte ve Hristiyan tebaanın aksine devlete bağlılıklarını sürdürmektedirler. Fakat Hersek her an patlamaya hazır bir bomba gibi gergindir. Balkanlarda din milliyetten daha belirleyici bir faktördür. Gelenek ve göreneklerde Osmanlı etkisi daima hissedilir. Murad Efendi'nin en dikkate değer yargısı, Osmanlı'nın Balkanlar'da sürdürdüğü adalet ve hoşgörü siyasetidir. Bu gün de benzer politikaların dünyanın farklı coğrafyalarında uygulanması kalıcı barışın sağlanmasına katkı sağlayacaktır. 19. yüzyılda Balkanlardaki Türk hâkimiyetinin son bulması için Batılı güçler büyük çaba sarfetmişlerdir. Diplomatların bu bölgedeki gerginlikleri amacını aşacak derecede çarpıtarak bir çeşit Müslüman Hristiyan çatışması gibi göstermesi, Murad'ın önemli gözlemleri arasındadır. Bosna-Hersek üzerinde Batılı güçlerin hegemonya mücadelesi aralıksız devam etmektedir. Ancak Türkiye'nin bölgeye olan ilgisi de artarak sürmektedir. Bosna-Hersek eskiden olduğu gibi bu gün de yalnız değildir. Buraya sadece devletin değil sivil toplum kuruluşlarının ve vakıfların ilgisinin gittikçe yoğunlaşması, gelecek hakkındaki umutlarımızı yeşertmektedir. Şurası unutulmamalıdır; Bosna'da 90'lı yıllarda yaşanan trajedilerin tekrar etmesi istenmiyorsa bu ilgi, mutlaka devam etmelidir. Türkiye, evlad-ı Fatihani yalnız bırakma veya ihmâl etme lüksüne sahip değildir. Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar ile birlikte dünyanın en sorunlu bölgelerindedir. Maalesef bu üç bölgede de *Osmanlı Barışı* (Paxa Otomana) hâlâ mumla aranmaktadır. Son yıllarda devletimizin sadece Bosna-Hersek'e değil, bütün eski Osmanlı coğrafyasına gösterdiği yakın ilgi ve oralarda gördüğü hüsnü kabul,

⁶⁴ *Leipziger Zeitung, Wissenschaftliche Beilage*, 3 Aralık 1876, s. 605.

gelecek on yıllarda bölgemizde ve dünyada önemli bir aktör olma hususundaki ümit ve beklentilerimizi artırmaktadır.

KAYNAKÇA

-; *Klänge aus dem Osten*, Druckerei des Atheneum, Pest 1869.
-; *Ost und West*, Schulzesche Hof- Buchhandlung und Hof- Buchdruckerei, Pest 1869³.
-; **Türkiye Manzaraları**, (Çev. Alev Sunata Kırım), Sunuş: Mehmet Uysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Allgemeine Deutsche Biographie*; Verlag von Dunker und Humbolt, Cilt 42, Leipzig 1877.
- ARMAOĞLU, Fahir H.; **Siyasi Tarih 1789-1960**, Sevinç Matbaası, Ankara 1973².
- EFENDİ, Murad; **Türkische Skizzen**, 2 Cilt, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1877.
- [http://www.bibilgi.com/Mostar-\(%C5%9Fehir\)](http://www.bibilgi.com/Mostar-(%C5%9Fehir)), (Erişim tarihi: 10.08.2009)
- <http://www.most.ba/02122/083.htm>; Salko SARIC, "Murad Efendi u Mostaru 1858. Godine Austrijski knjizevnik i diplomat Franz von Werner u sluzbi Otomanskog carstva", Mosy, Mostar 1999, (Erişim tarihi: 27.04.2009).
- KOSCH, Wilhelm; "Ein österreichischer Dichter und Türkischer Diplomat in Holland", **Der Wächter**, 1940, Yıl 22, Sayı: 1, s. 51-52.
- Leipziger Zeitung*, **Wissenschaftliche Beilage**, 3 Aralık 1876.
- NUTKU, Özdemir; "Murad Efendi Adında Bir Osmanlı", **Meydan**, 10 Ocak 1967.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih. İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara 2000⁹.
- SAUER, C. M; "Murad Efendi. Ein Erinnerungsblatt", **Magazin für die Literatur des In- und Auslandes**, Leipzig 26 Kasım 1881.
- TANER, Haldun; "Murad Efendi Adında Bir Osmanlı", **Milliyet**, 14.03.1981.
- TİMUR, Taner; **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara 2000⁴.
- UYSAL, Mehmet; **Avusturyalı Murad Efendi. Biyografisi ve Türkiye Seyahatnamesi**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004.

ZIEGLER, Heinrich; **Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und
Würdigung seiner dramatischen Werke**, Yayınlanmış
Doktora Tezi, Dortmund 1917.